

Opname van de gemeente Drie modellen¹

Deel 1

Vanaf de negentiende eeuw ontstond in de evangelische beweging de verwachting dat de gemeente plotseling onzichtbaar van de aarde zou worden opgenomen. Dit idee bracht met de tijd grote kaskrakers voort, zoals het boek *De planeet die aarde heette* (1970) en de reeks *De Laatste Bazuin* (1995–2001).²

Hun auteurs gelden financieel als succesvolle schrijvers en nog steeds horen romans over de opname bij de bestverkochte titels. In populistische weergaven beschrijven deze uitgaven dat Jezus alle christenen in de lucht zal 'wegnemen'. De term 'wegnemen' is ontleend aan 1 Tessalonicenzen 4:17: 'Daarna zullen wij ... in de wolken worden "opgenomen" (*harpazō*) de Heer tegemoet'.

Een bijdrage van

DRS. GIJS VAN DEN BRINK
EN DR. RAYMOND R. HAUSOUL

De opname van de gemeente. Drie modellen

Het Griekse *harpazō* betekent 'wegnemen' (vgl. 2Kor.12:2-4; Op.12:5). Vooral het verhaal van Filippus bood aan velen een voorbeeld van dit wegnemen (Hand.8:39). Zoals een magneet staaldeeltjes aantrekt, zal Christus bij zijn komst de christenen tot zich nemen, zo wordt gezegd.

Dat moment van 'wegnemen' staat in verband met een periode in de geschiedenis die de naam 'grote verdrukking' kreeg (vgl. Mat.24:21; Op.7:14). Het zou hierbij gaan om een tijd waarin Gods volk grote moeilijkheden op aarde zou moeten doorstaan. De Latijnse term hiervoor is *tribulatio magna*, waar het Engelse *great tribulation* van afgeleid is. De grote vraag die veel christenen bezighoudt is wanneer het 'wegnemen' of 'de opname' precies plaatsvindt. Het geven van een antwoord op deze vraag, heeft ervoor gezorgd dat er drie modellen zijn ontstaan, aangeduid met de termen pre-, mid- en posttribulationisme.

Drie modellen

Een doorsnee orthodoxe gelovige heeft meestal alleen gehoord van de opstanding op de jongste dag, de wederkomst van Christus en het oordeel over alle mensen. Dit komt omdat deze eschatologische thema's zo in de kerkelijke geloofsbelijdenissen zijn verwoord. Dat God de christenen zal 'wegnemen' of 'opnemen' staat toch echt vermeld in 1Tes.4:17. De grote vraag is wel wanneer en hoe dat precies zal gebeuren. Het standpunt van de hele christenheid was tot in de negentiende eeuw dat dit 'wegnemen' bij de komst van Christus op de Olijfberg zal plaatsvinden. Die komst zou volgens hen na een periode van 'grote verdrukking' gebeuren. Door de opkomst van allerlei eindtijdmodellen in de negentiende eeuw heet dit standpunt tegenwoordig 'posttribulationisme'. Dat wil

zeggen: de opname van de gemeente vindt plaats *na* de grote verdrukking, en wel bij de komst van Christus. Een minderheid, die vooral vanuit de evangelische beweging voortkwam, koos in de negentiende eeuw voor de uitleg dat de gemeente voor het begin van deze 'grote verdrukking' (Mat.24:21) of de laatste 'week' uit Daniël (Dan.9:27)³ zou worden weggerukt. Dat standpunt heet pretribulationisme: de opname van de gemeente gebeurt *voor* de grote verdrukking en dus ook voor de komst van Christus op de Olijfberg. Nog anderen dachten dat dit ergens in de 'grote verdrukking' of laatste 'week' zou gebeuren. Hun visie werd bekend onder de naam midtribulationisme. We laten deze drie eschatologische voorstellen uitvoerig aan bod komen.

Pretribulationisme

Theologen als de Spaanse Jezuïet Francisco Ribera (1537–1591), de Franse protestant Peter Jurieu (1637–1713) en de Nieuw-Engelse puritein Increase Mather (1639–1723) waren een van de eersten die na de Reformatie het voorstel ontwikkelden dat Christus de gemeente voor het begin van de grote verdrukking zou wegnemen. Christus komt dan twee keer: één keer om de gemeente vanuit de lucht 'weg te rukken' en een tweede keer als Hij zichtbaar op de Olijfberg zal neerdalen en zich aan de hele schepping zal openbaren. Bij de opname gaat het er dan om de gemeente in de hemel en de nabijheid van Christus te brengen, bij de verschijning gaat het er om dat Christus naar de aarde komt. Bij de opname komt Jezus voor de gemeente, bij zijn verschijning komt Hij met de gemeente.

John Darby (1800–1882) verdiepte deze gedachte en was een succesvol pleitbezorger van de

nieuwe gedachten. Hij verspreidde ze op conferenties en via publicaties. Zijn invloed op het eschatologische denken in de evangelische beweging is daardoor misschien groter geweest dan die van enige andere christelijke leider. In tegenstelling tot Israël ontving de gemeente geen tekens om te ontdekken dat de komst van de Heer nabij was. Pretrib aanhangers konden de opname elk moment verwachten. Er was geen profetie die nog moest plaatsvinden. Christus' komst voor het wegnemen van de gemeente kon elk moment gebeuren. Christenen moeten op hun hoede zijn, want ze kenden niet het uur of de dag waarop de Heer kwam (Mat.24:36; 1Tes.5:6). Velen in de evangelische beweging zagen hierin een juiste uitleg en bijbelscholen en universiteiten baseerden zich op dit model.

Een verwijzing naar een mogelijke opname ontbreekt in de tijd van de Reformatie en komt pas daarna op. Hierin verschilt de leer van de opname van bijvoorbeeld de gedachte van een vrede-rijk. Van dit laatste voorstel kent de vroege kerk wel talrijke voorstellen. Volgens pretrib-aanhangers kwam het door de invloed van het humanisme dat theologen opnieuw Bijbelse en Joodse bronnen begonnen te raadpleegden en minder voorkeur gaven aan allerlei allegorische uitleggingen. Dat zorgde ervoor dat er bij theologen als Joseph Mede (1586–1638) een hernieuwde aandacht voor het onderscheid tussen Israël en de gemeente kwam, wat uiteindelijk tot een nieuwe interesse voor de profetie leidde. Daarnaast was er in de achttiende eeuw, en de tijd van het Reveil in de negentiende eeuw, ook een grote interesse voor de Bijbelse toekomst. Het vakgebied van de eschatologie kreeg daardoor hernieuwde aandacht.

Posttribulationisme

Het grootste deel van de christenen is vanouds met het idee vertrouwd dat de gemeente Christus bij zijn komst op de Olijfberg onthaalt. De oosterse orthodoxie, het rooms-katholicisme, de calvinistische, lutherse, anglicaanse en vele protestantse denominaties volgen traditioneel deze gedachte, die theologisch als 'posttribulationisme' bekend staat. Veelal gebeurt dat zonder de technische term bij naam te noemen. Door de brede acceptatie van deze visie is ze te verbinden met bekende namen als Augustinus van Hippo (354–430), John Wyclif (1330–1384), Maarten Luther (1483–1546), William Tyndale (1494–1536), Johannes Calvijn (1509–1564), John Bunyan (1628–1688), Jonathan Edwards (1703–1758), George Whitefield (1714–1770), John Wesley (1703–1791), Charles Finney (1792–1875), Charles Spurgeon (1834–1892), Watchman Nee (1903–1972), George Ladd (1911–1982), John Stott (1921–2011), Robert Gundry (1932), Robert Sproul (1939–2017), John Piper (1946), Douglas Moo (1950) en vele anderen. Het posttribulationisme wint tegenwoordig ook meer terrein in de evangelische beweging. Veel pretribulationisten kiezen ervoor om hun visie in te ruilen voor het posttribulationisme. Naast bijbels-theologische redenen is de zorg over het verval van het christelijk geloof in de eerste wereldlanden ook een reden om het posttribulationisme aan te nemen. Christenen dienen zich voor te bereiden op hun getuigenis onder zware beproevingen.

Posttribulationisten baseren zich vooral op het gegeven dat de Bijbel nergens expliciet over een verborgen opname van de gemeente spreekt, los van de wederkomst van Christus. De komst van Christus is altijd beschreven als een zichtbare, fysieke komst naar de

De opname van de gemeente. Drie modellen

aarde waar christenen naar moeten uitzien en waakzaam voor moeten zijn. Volgens het posttribulationisme vindt de opname van de gemeente aan het slot van de grote verdrukking plaats. Op dat moment zal de kerk Christus in de lucht ontmoeten en naar de aarde terugkeren. De opname en komst van Christus vinden min of meer gelijktijdig plaats. Wanneer een stad officieel bezoek kreeg van een veldheer of een vorst trok een delegatie burgers hem tegemoet. Het doel daarvan was de voorname persoon tijdens het laatste traject van zijn reis te begeleiden (Hand.28:15). Op deze manier gaan de christenen de Heer tegemoet om Hem feestelijk te verwelkomen.

Dat betekent dat christenen niet gespaard blijven voor de grote verdrukking. Al in zijn eindtijdrede zegt Jezus dat Hij na een grote verdrukking zal terugkeren (Mat.24:21,29). Voor het posttribulationisme is het heel normaal te stellen dat het NT slechts één komst van Jezus kent. Die komst zal dan een einde maken aan de grote verdrukking (vgl. Op.19-20) en tot de 'eerste opstanding' (Op.20:5) leiden.

Posttribulationisten wijzen erop dat Gods volk historisch gezien tijden van intense vervolging en beproeving heeft meegemaakt. Het verbaast dan als de christelijke gemeente de grote verdrukking niet zal meemaken. In de vroege kerk leek het voor velen zelfs zo dat deze grote verdrukking al was begonnen. Het kwaad richt zich tegen de zonen van God en God laat dat toe en stort aan de andere kant zijn toorn uit over de machten van het kwaad en de goddelozen die hen volgen. Hoewel sommige oordelen zich tijdens de grote verdrukking specifiek op de ongelovigen richten, raken oordelen, zoals aardbevingen, natuurrampen en hongersnoden

ook de christenen in die tijd. Christenen voelden zich wat dat betreft als de gelovigen in de Babylonische ballingschap. Door de goddelozen kwam het oordeel over het volk, waarbij ook rechtvaardigen het oordeel van de ballingschap ondergingen. De Daniëls en Ezechiëls die in het Babylonische rijk terechtkwamen, lijken dan op de christenen in de verdrukkingen. Tegelijk roept Jezus zijn leerlingen ertoe op om waakzaam te zijn. Wanneer de 'verwoestende gruwel' op de heilige plaats te zien is, moeten zij wegvlugten uit de landstreken van Judea en de veiligheid in de bergen opzoeken (Mat.24:16). Evenals Noach weet de gemeente zich dan dichtbij God in de oordelen die over de aarde komen.

Midtribulationisme

Het midtribulationisme (of intratribulationisme) vindt onder christenen de minste aanhangers van alle drie de modellen. Het wordt aangehangen door o.a. Norman Harrison (1874–1960), J. Oliver Buswell (1895–1977) en Harold Ockenga (1905–1985). Het midtribulationisme stelt dat het wegnemen van de gemeente ergens in de tijd van de grote verdrukking of laatste zeven jaar plaatsvindt. Meestal is dat ogenblik met de zevende bazuin verbonden (Op.11:15). Dit is dezelfde bazuin als de 'laatste bazuin' voor de aankondiging van de opstanding (1Kor.15:52). Het gaat dan om de finale in een reeks van bazuinen. Als deze bazuin klinkt, zal de gemeente Christus in de lucht ontmoeten en worden de schaaloordelen over de aarde uitgegoten (Op.15-16). Volgens midtribulationisten duurt de tijd tussen de opname en de komst van Christus rond de drieënhalf jaar en is dat de 'grote verdrukking'. De tijd van deze 'grote verdrukking' begint zodoende in het midden van de laatste jaarweek (vermoedelijk een tijdsperiode van zeven jaar),

waar Daniël 9 over spreekt. Op dat ogenblik wordt de gemeente van de aarde weggenomen en zal er een 'gruwel van verwoesting' op de heilige plaats worden gesteld.

De term 'grote verdrukking' heeft binnen dit model een andere betekenis en tijdsomvang dan in de andere twee modellen. Zo gebruiken pretribulationisten de term 'grote verdrukking' vaak om te verwijzen naar een periode van zeven jaar verdrukking. Bij midtribulationisten duurt die 'grote verdrukking' echter korter (meestal 3,5 jaar, 42 maanden of 1260 dagen) en wordt ze onderscheiden van de in de Bijbel veel gebruikte 'dag van Jahweh'. Volgens andere midtribulationisten begint de 'grote verdrukking' wel al aan het begin van de laatste jaarweek, waar Daniël 9 over spreekt. De gemeente maakt dan de helft van de grote verdrukking mee en wordt voor het begin van de toorn van God op de dag van de Heer weggenomen (*pre-wrath rapture*). Het begin van deze 'dag van de toorn' zien velen in Op.6:17. Omwille van die verschillende interpretaties en opvattingen vermijden midtribulationisten liever de term 'grote verdrukking'. In de Bijbel komt de uitdrukking immers slechts twee keer voor. Tegelijk is er binnen het model nog discussie over de vraag of de 'grote verdrukking' gelijk begint met de 'dag van de Heer'. Ter ondersteuning van hun standpunt wijzen midtribulationisten graag op de chronologie die zij in 2Tes.2:1-3 menen te zien. Hun volgorde van gebeurtenissen is dan eerst de geloofsafval en de openbaring van de zoon van het verderf, dan het begin van 'de dag van de Heer' met de opname als 'het tijdstip waarop we met Hem worden verenigd' en als slot 'de komst van onze Heer Jezus Christus'. De geloofsafval en het verschijnen van de zoon van het verderf kunnen hierbij gelijktijdig plaatsvinden en hoeven niet

noodzakelijk chronologisch op elkaar te volgen (zie uitleg 2Tes.2:3). Volgens midtribulationisten duidt Daniël 7 er op dat de gelovigen met betrekking tot de zoon van het verderf 'aan zijn heerschappij zijn overgeleverd voor één tijd, een dubbele tijd en een halve tijd' (Dan.7:25).

Theologische vooronderstellingen

De keuze voor een van de drie modellen heeft naast de uitleg van bijbelteksten voor een aanzienlijk deel te maken met theologische vooronderstellingen. Daar moeten we dus ook aandacht aan geven. Op het moment dat iemand zich van een vooronderstelling bewust is en daarbij blijft, spreken we van een hermeneutische keuze. Hier volgen een aantal geloofsthema's die invloed hebben op het thema van de 'opname van de gemeente'.

Gods weg met het volk van Israël

Het ontstaan van het pre- en midtribulationisme is verbonden met een bepaalde vorm van dispensationalisme waarbij men een volkomen scheiding aanbrengt tussen de periode van Israël en de christelijke gemeente. Uitgaande van deze complete scheiding moet de gemeente van de aarde zijn weggenomen voordat God zijn plan met Israël verder uitvoert. Men gaat uit van twee gescheiden bedelingen (*dispensaties*), een periode waarin God zijn weg met Israël ging en daarna een tussenperiode van genade voor de gemeente van Christus. Aan het einde van deze genadebedeling zal God de draad met Israël weer oppakken. Het dispensationalisme reageert wat dit betreft vooral op een vervangingstheologie of supersessionisme, dat de gemeente als het nieuwe Israël zag, waaraan God alle oudtestamentische beloften zou vervullen. Waar een extreme vervangingstheologie het onderscheid tussen het volk van Israël en de

De opname van de gemeente. Drie modellen

christelijke gemeente negeerde, negeerde een extreem dispensationalisme de parallellen tussen het volk van Israël en de christelijke gemeente.

Ook buiten het dispensationalisme kwam er reactie op de vervangingstheologie. Dit gebeurde ook in delen van de traditionele protestantse en Anglicaanse kerken. God zet in en na het NT zijn weg met het oude Israël voort, en wel naast zijn weg met de christelijke gemeente. God zou zijn plan met Israël vervullen, aan de ballingschap een einde maken en de Joden die nog in de verstrooiing leven naar het land Kanaän terugbrengen waarbij Israël tot geloof in de Messias zou komen. Daaraan vooraf zou een gewelddadige tijd op aarde plaatsvinden, waarbij vele gelovigen om het leven zouden komen. Deze benadering van Gods weg met Israël naast die van de christelijke gemeente lag voor pretribulationisten ongemakkelijk. Reden hiervoor was hun strikte onderscheiding tussen perioden die zij ook bedelingen of dispensaties noemden. Dat leidde ertoe dat zij stellen dat de profetieën voor Israël zich pas vooral na de

opname van de gemeente zouden vervullen. Door de oprichting van de staat Israël (1948) en de bekering van vele Joden in de jaren daarna, wijzigde het paradigma van de pretribulationisten. Door die gebeurtenissen leek God zijn weg met Israël en het land niet pas na, maar tijdens zijn weg met de christelijke gemeente op te nemen. Dat riep nieuwe vragen op: als Joden zich tot Christus bekeerden, hoorden zij dan bij de gemeente, die voor de grote verdrukking werd opgenomen, of bij het volk van Israël, dat volgens hen in de grote verdrukking het evangelie van het koninkrijk zou verkondigen? Pretribulationisten kozen voor de eerste opvatting. Joden die tot geloof komen, zijn Joodse christenen en horen bij de gemeente die God voor de grote verdrukking in de hemel zal opnemen. Posttribulationisten zien geen tegenstelling in deze vraag. Voor hen zijn zij die het evangelie van het koninkrijk verkondigen volgelingen van Jezus, uit de Joden en ook uit de volken.

Voor pretribulationisten betekende dit dat als de messiasbelijdende Joden met de gemeente

De gedeeltelijke
verharding en afwijzing
die nu nog onder het
volk aanwezig is, zal
in de laatste dagen
worden weggenomen
en zo zal heel Israël
gered worden

zouden worden opgenomen, God in korte tijd een nieuw overblijfsel in het land moest laten ontstaan, die dan mede de taak van de verkondiging van het koninkrijk op zich zouden moeten nemen. Na oprichting van de staat Israël herinterpreteerden dan ook veel pretribulationisten hun voorstel van een 'onmiddellijke' opname tot een opname 'binnen afzienbare tijd'. Die herinterpretatie gebeurde echter niet consequent. Hoewel ze er in hun publicaties met regelmaat op wezen dat de opname onaangekondigd zou plaatsvinden, kozen ze er tegelijk voor om in diezelfde publicaties allerlei concrete gebeurtenissen te noemen die weldra op aarde zouden gebeuren en op een spoedige opname van de gemeente zouden wijzen. In het verleden waren dat voorspellingen rondom de Koude Oorlog, onlangs was dat de coronapandemie en tegenwoordig zijn dat voorspellingen gebaseerd op de oorlog in Oekraïne. Dit zijn allemaal tekenen van grote betekenis, waar de Bijbel, volgens hen, al op wijst en die aantonen dat de opname zeer nabij was. Hoewel pretribulationisten talrijke publicaties met dit soort duidingen uitgaven, bleef de opname uit.

Posttribulationisten trekken de scheidslijn tussen de christelijke gemeente en Israël anders. Net als de pretribulationisten stellen zij dat messiasbelijdende Joden samen met de gelovigen uit de volken één gemeente vormen. Ook erkennen zij, net als pretribulationisten, Israël als volk van God, voor wie nog vele beloften uit het OT onvervuld open staan. De gedeeltelijke verharding en afwijzing die nu nog onder het volk aanwezig is, zal in de laatste dagen worden weggenomen en zo zal heel Israël gered worden (Rom.11:25-26). Doordat zij niet in een opname van de gemeente

voor de grote verdrukking geloven, kan Gods plan met de gemeente en Gods plan met het gelovige Israël zich tegelijk ontvouwen. Hierin krijgen posttribulationisten na de oprichting van de staat Israël in 1948 bijval van veel pretribulationisten. Om hun keuze te verantwoorden verwijzen beide groepen naar de situatie in het Bijbelboek Handelingen. Daarin gaat God zowel zijn weg met de christelijke gemeente als zijn weg met Israël. Bij de apostelen zien we dat God zowel met de gemeente als ook met het volk Israël een plan heeft (Hand.3:19-21; Rom.11:25-32; Op.7:4-10).

Een scheiding tussen opname en de komst op de Olijfberg?

Als we teksten opzoeken waar sprake is van de wederkomst, staan die dikwijls in een context van een eerdere periode van oordelen en verdrukkingen (Zach.14:1-2; Mat.24:21; Op.6-19). In 1Tes.4:15-17 ontbreken die vermeldingen bij de beschrijvingen van de komst van de Heer. Pretribulationisten geloven op basis daarvan dat 1Tes.4:15-17 niet over de komst van Christus op de Olijfberg gaat. De schrijvers van deze brief zouden getuigen van een eerdere komst van Christus, waarin Hij de gemeente in de hemel opneemt. Voor pre- en midtribulationisten is dit een essentieel gegeven voor het idee dat de opname vóór de grote verdrukkingen en kosmische veranderingen gebeurt. Concreet stellen zij dat in 1Tes.4:15-17 Christus niet op aarde neerdaalt en zich aan de wereld openbaart, zoals dat in teksten als Zach.14:1-5 wel het geval is. Er is uitsluitend sprake van de gelovigen die Christus tegemoet gaan. Voor pretribulationisten zijn dat dus twee geheel andere voorstellingen die zich als volgt laten samenvatten:

De opname van de gemeente. Drie modellen

1. Een beschrijving van Christus' komst uit de hemel, in de lucht tegemoet gegaan door de christenen. Samen met hen keert Christus terug naar de hemel om na de grote verdrukking op aarde terug te keren. Deze voorstelling noemen pretribulationisten de opname.
2. Een beschrijving van Christus' komst op de Olijfberg waar Hij met al zijn heiligen komt en zich aan Israël en de hele aarde openbaart (Zach.14:4). Deze voorstelling noemen pretribulationisten de wederkomst.

Voor posttribulationisten zijn de argumenten voor deze scheiding niet overtuigend. In 2Tes.2:1-12 geven de schrijvers van 1 Tessalonicenzen een gedetailleerder plan weer over 'de komst van onze Heer Jezus Christus'. Daarin klinkt de oproep tot trouw, omdat de wereld zich voor deze komst uitgedaagd zal weten door een grote geloofsafval en de wetteloze mens (2Tes.2:3). De christenen mogen echter weten dat Christus deze persoon zal doden 'met de adem van zijn mond en vernietigen door de aanblik van zijn komst' (2Tes.2:8). De gegevens in 2 Tessalonicenzen bieden daardoor een aanvulling op de gegevens in 1 Tessalonicenzen. Beide teksten dienen naast elkaar te worden gelegd als beschrijvingen van een gebeurtenis vanuit twee perspectieven. Pretribulationisten wijzen die uitleg af. Zij verbinden de gegevens in 1Tes.4:15-17 met de opname van de gemeente voor de grote verdrukking en alle overige gegevens in 1-2 Tessalonicenzen met de komst van Christus na de grote verdrukking. Zij hebben echter geen oog voor de duidelijke overeenkomsten tussen de beschrijving in 1Tes.4 en de beschrijving van de opstanding in Dan.12. Beide teksten spreken over degenen die slapen, een aartsengel en de opstanding.

Ook in andere teksten over de komst van Christus zien we overeenkomsten met de brieven aan de Tessalonicenzen, die door pretribulationisten genegeerd worden. Douglas Moo geeft het volgende overzicht: (1) waarschuwing voor misleiding (Mat.24:5//2Tes.2:2), (2) wetteloosheid, bedrog van ongelovigen, tekenen en wonderen (Mat.24:5,11,24//2Tes.2:6-11), (3) afvalligheid (Mat.24:12//2Tes.2:3), gruwel in de tempel (Mat.24:15//2Tes.2:4), (4) verdrukking tot het einde (Mat.24:21-22//2Tes.1:6-10), (5) komst van Christus met wolken en bazuingschal (Mat.24:30-31//1Tes.4:14-16), (6) komst met macht en kracht (Mat.24:30-31//2Tes.2:8), (7) verzameling van de gelovigen (Mat.24:31//1Tes.4:16), (8) onverwachtheid (Mat.24:36,42,44,50; 25:13//1Tes.5:1-4), (9) oproep tot waakzaamheid (Mat.24:42-25:13//1Tes.5:6-8).

Tot zover dit eerste deel van de leer over de opname van de gemeente en de uitleg van de drie aanwezige modellen. De volgende keer kijken we naast vooronderstellingen ook naar exegetische keuzen die ten grondslag liggen aan elk van de drie modellen.

Raymond R. Hausoul en Gijs van den Brink

1. Dit artikel is met uitvoerige voetnoten aanwezig in: Raymond R. Hausoul en Gijs van den Brink, 'De opname van de gemeente', in e-Bijbelcommentaar, red. Gijs van den Brink, Hans Bette en Raymond R. Hausoul, SBNT (Doorn: CvB, 2023), <https://online.studiebijbel.nl>.
2. Tim F. LaHaye and Jerry B. Jenkins, *Left Behind (Wheaton: Tyndale House, 1982)*; Hal Lindsey, *The Late Great Planet Earth (Grand Rapids: Zondervan, 1970)*.
3. Voor de uitleg van de term 'jaarweke' zie: Mart-Jan Paul, Gijs Van den Brink en J.C. (Hans) Bette, red., *Bijbelcommentaar: Ezechiël, Daniël, Studiebijbel Oude Testament 10 (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2014)*, 886.
4. Millard J. Erickson, *Contemporary Options in Eschatology (Grand Rapids: Baker Book House, 1994)*, 164.